

समाज प्रबोधक परिणामकारक संगीत

अमरजीत राम बाहेती

पीएच.डी. संशोधक विद्यार्थी

Man is a social animal अर्थात 'माणूस हा समाजशील प्राणी आहे'. अन्न, वस्त्र, निवारा या त्याच्या मूलभूत गरजा आहेत. त्याचप्रमाणे त्याच्या भावभावनांचे योग्य रचन होण्याकरिता कला ही देखील त्याची एक सुप्त गरज आहे. कलेचे अनेक प्रकार आहेत. त्यात संगीत ही प्रत्येक माणसात उपजत असलेली कला होय. त्यासाठी तानसेनच असायला हवे असे नाही. कानसेन असले तरी संगीत आनंदानुभूतीच देते.

पाळणे, अंगाई गीते, बडबड गीते, शालेय प्रार्थना, राष्ट्रगीते, देशभक्ती गीते, क्रांतीगीते, भक्तीगीते, सण - उत्सवांची गाणी, कीर्तन, भजन, चर्चमधील कॅरल, मशिदेतील अजान, मृत्यू समयी गायली जाणारी गीते अशाप्रकारे जन्म ते मृत्यू या जीवन प्रवासात संगीत ही प्रत्येकाच्या सोबतीने चालणारी कला आहे. श्रमपरिहाराचे ते उत्तम साधन आहे. पूर्वीच्या काळी ग्रामीण भागातून पहाटेच्या वेळी जात्यावरच्या ओट्या, पुरुष गात असलेली मोटेवरची गाणी इत्यादीतून सांगीतिक समाजीकरण होत गेले. गायनासाठी प्रत्येकाचा गळा गेय नसला तरी समूहाने गाणी म्हणताना त्यातून येणारा सूर - ताल - लयीचा एकसुरीपणा हेही या सामाजीकरणाचे उदाहरण आहे. मुळात संगीत ही सामाजिक आणि सार्वजनिक कला आहे.

संगीतातून भावनांची अभिव्यक्ती तसेच आनंदप्राप्ती होते. भारतामध्ये प्रांता- प्रांतानुसार सांगीतिक विविधता असलेली दिसून येते. संगीत हे त्या त्या राष्ट्राच्या ऐतिहासिक, भौगोलिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक वातावरणाचे फलित असते. जागतिकीकरण व आधुनिक विज्ञान - तंत्रज्ञानामुळे विशिष्ट सीमेत बंदिस्त असणाऱ्या संगीताची देवाणघेवाण होण्यास प्रारंभ झाला. भेदाभेद मिटून एकमेकांच्या सांगीतिक परंपरांचे अधिकाधिक अनुकरण व सामाजीकरण होत आहे. मोबाईलमुळे जगाच्या कानाकोपऱ्यातील संगीत क्षणार्धात उपलब्ध होणे शक्य झाले आहे. ऑनलाईन पद्धतीमुळे गायन, वादन, नृत्य या कला शिकणे व आत्मसात करणे सहज सोपे झाले आहे.

भाषेचा शोध लागण्यापूर्वी मानवाला सूर गवसले. वादळ, वारा, वीज, पाऊस, सावली या सर्वांपासून अनभिज्ञ

असणाऱ्या मानवाने भीतीपोटी व संरक्षणापोटी निसर्गालाच देव मानले. आनंद, दुःख, क्रोध इत्यादी सर्व भावना सुरांमधूनच तो व्यक्त करत राहिला. हळूहळू सुरांमधून शब्द जन्माला आले व याच शब्दांनी पुढे भाषेला जन्म दिला. भाषा उत्क्रांतीचा हा काळ खूप मोठा असला तरी त्याची पाळेमुळे मानवाच्या समूहात व निसर्गातच आढळतात. व्यक्ती, समाज आणि संगीत यांचे अतूट नाते पिढ्यापिढ्यांपासून अधिक घट्ट होत आले आहे. त्यामुळे सामाजिक संस्कारासाठी लोकशिक्षणाचा भाग म्हणून संगीतकलेने महत्त्वपूर्ण जबाबदारी निभावली आहे. त्यातील महत्त्वाचे म्हणजे स्वच्छ भारत मिशन हे जन आंदोलन विविध प्रकारच्या संगीत रचनांनी गाजवले.

शेतीच्या शोधामुळे एकटा राहणारा माणूस समूहाने राहू लागला. समूहाला संवादाची गरज भासत गेली आणि या गरजेपोटीच भाषेचा शोध लागला. सूर शब्दांची जननी ठरले. म्हणजे भाषेच्या उत्क्रांतीमध्ये सुरांचे, संगीताचे मोठे योगदान आहे हे नाकारता येणार नाही.

प्राचीन वेद, ऐतिहासिक लढाया, राज्याभिषेक यातूनही संगीताचे उल्लेख आढळतात. रणदुंदुभी, नगारा, ढोल- ताशे, सनई -चौघडे इ. संगीत वाद्यांतून लढण्याचे बळ येत असे. विजयप्राप्तीचा आनंद साजरा होत असे. या लढवय्यांचा सांगीतिक पर्यायाने सांस्कृतिक व सामाजिक एकोपा जपण्याचे काम संगीतातून सातत्याने होत आलेले दिसते. Rock Literature, Rock Music हे सर्व जगभर पोहोचले. विद्रोहाचे प्रतीक समजल्या जाणाऱ्या या सांस्कृतिक कृतींचा व संगीताचा वापर शोषणाविरोधातील चीड व्यक्त करण्यासाठी झाला. पॉल रॉबसन यांच्या We Shall Overcome Some Day या गीताने तर जगभरात अशावाद निर्माण करून, आम्ही सगळे एक आहोत ही उमेद निर्माण केली. या गीताचे अनेक भाषांमध्ये अनुवादही झाले. गीताची सुरावट सोपी व आकर्षक असल्याने लहान थोरांपर्यंत सर्वांचे ते आवडते गीत झाले. या गाण्यातील We हा शब्द सामाजिक एकोपा दर्शवणारा आहे.

शाहीर अण्णाभाऊ साठे

वामनदादा कर्डक, द. ना. गवाणकर यांनी गावोगावी क्रांतीगीतांचे जलसे करून लोकांमध्ये जनजागृती करण्याचे

कार्य केले. त्याचप्रमाणे वसंत बापट सुरेश भट, प्रेम धवन, इकबाल, साहिर लुधियानवी, शैलेंद्र आदींनी सामाजिक अन्याय अत्याचाराला आपल्या गीतरचनातून वाचा फोडली. इतकेच नाही तर पर्यायी समाज व्यवस्था निर्माण करण्याची धमकही त्यांच्या गीतांमध्ये होती. माझी मैना गावाकडं राहिली, जग बदल घालुनी घाव, दौलतीचा राजा, पढना लिखना सीखो, तू जिंदा है, सारे जहाँ से अच्छा, अमन के हम रखवाले सब एक है, मंदिर मस्जिद, ले मशाले चल पडे हैं या गीतांनी समाजाचा अविभाज्य भाग असलेल्या गोरगरीब, कष्टकरी, मजूर, महिला यांच्या संघर्षाची गाणी लिहिली. इतकेच नाही तर लढण्याचा मार्ग दाखवून त्यांच्यामध्ये सामाजिक जाणीवा निर्माण केल्या. विचारांचे वहन करणाऱ्या, प्रबोधनाचे शस्त्र झालेल्या, शौर्य गाजवण्यासाठी प्रेरक असणाऱ्या, अध्यात्माची उन्नती साधणाऱ्या या संगीतकलेने स्वच्छतेचा आरोग्यदायी संदेश देण्याचेही फार मोठे कार्य केले आहे.

सामाजिक एकता व सलोखा अखंड ठेवण्याचे कार्य या सर्व संगीताने केले. ऐतिहासिक लढे, संघर्ष, चळवळी यातून तलवारीच्या पात्यासारखे झळकणारे संगीत, तर दुसरीकडे आनंदप्राप्ती व मनोरंजनाचे साधन अशी दुहेरी भूमिका संगीताने बजावली. थोडक्यात कधी व्यवस्थेचा अभ्यास, कधी लढण्याची उर्मी, कधी मनोरंजनाचे कार्य संगीतातून सातत्याने होत आलेले आहे.

भारताला अनेक वर्षांपासून घरंदाज शास्त्रीय गायकीचा वारसा लाभलेला आहे. जयपुर, पटियाळा, किराणा, आग्रा, दिल्ली, ग्वाल्हेर या घराण्यांनी आपापली विशिष्ट शास्त्रीय गायकीची परंपरा जोपासली. या काळात स्त्रियांना शास्त्रीय संगीत गाण्याची मुभा नव्हती. हिराबाई बडोदेकर, गंगुबाई हंगल, केसरबाई केरकर, मोगुबाई कुर्डीकर या स्त्रियांनी ही परंपरा मोडीत काढून प्रवाहाच्या उलट्या दिशेने पोहण्याचे धाडस दाखवले व शास्त्रीय संगीताची दारे इतर स्त्रियांना खुली करून दिली. संगीत कलेत लिंगसापेक्ष भेद नसावा, ही कला सर्वानाच आत्मसात करता यायला हवी या भावनेतून अभिजात शास्त्रीय संगीतातही क्रांतीचे वारे वाहिले. शास्त्रीय संगीताचे सामाजिकरण होण्यामध्ये प्रस्तुत स्त्रियांचा मोठा वाटा आहे. आपापल्या घराण्यापुरते मर्यादित असणारे शास्त्रीय संगीत पुढे विज्ञान - तंत्रज्ञानाच्या काळामध्ये सहज आत्मसात करता यायला लागले.

भारतामध्ये शास्त्रीय गायन, वादन, नृत्य या क्षेत्रांत अनेक संगीतरत्नांनी अमूल्य योगदान दिलेले आहे. शास्त्रीय संगीताची ही परंपरा मजबूत करण्यासाठी सवाई गंधर्व महोत्सव, वेरूळ अजिंठा महोत्सव यांसारखे महोत्सव कला- कलाकार- प्रेक्षक यांचे सांगीतिक सामाजिकरण घडवून आणतात.

जागतिक पातळीवर शास्त्रीय संगीतास उच्चस्थानी नेण्याचे कार्य अनेक कलाकार करत आलेले आहेत. संगीत कोणतेही असो ते मानवाला आनंदच देते. उत्तमोत्तम चांगल्या सिनेमांतून उच्च दर्जाच्या गीतांची अजरामर निर्मिती झाली आहे. अशा सिनेगीतांनी माणसाला नवचैतन्य देण्याचे कार्य केले आहे. शालेय प्रार्थना, देशभक्तीपर गीत, समूह गान विद्यार्थी व नवतरुणांत उर्मी निर्माण करतात. सांस्कृतिक कार्य संचालनालयाच्या वतीने शासनाच्या विविध योजनांचा प्रचार प्रसार करण्यासाठी कलापथकांचा वापर करून गावोगावी लोक कलावंतांचे कार्यक्रम आयोजित करून सरकार समाजापर्यंत पोहोचते. शासकीय योजनांचा प्रचार प्रसार किंवा समाजातील अनिष्ट रूढी प्रथांवर, व्यसन मुक्ती आदी विषयांवरचे प्रबोधन संगीताच्या माध्यमातूनच सध्या केले जाते. यात स्वच्छ भारत मिशनने संगीताचा अतिशय योग्य प्रकारे वापर करून कळस चढवला आहे.

समाज व संगीत या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. जागतिकीकरणाच्या या अत्याधुनिक युगात शहराच्या तुलनेत खेडी निसर्गाच्या अधिकाधिक जवळ असल्याने संगीताचे संवर्धनही ग्रामीण भागातच अधिक झालेले दिसून येते. मुळात संगीताचा उगमच ग्रामीण भागात झालेला आहे. जात्यावरच्या ओव्या दळताना एखाद्या स्त्रीने पांडुरंगाची ओवी गायिली तर तर दुसरी स्त्री श्रीकृष्णाची गाते, तर एखादी रामाची ओवी त्या ओवीला जोडते.ओवीला ओवी जोडत जाऊन सामूहिक कलेतून सामाजिक कला जन्मास येते. भक्तीपरंपरेतही संगीताला अतिशय महत्त्व दिले गेले आहे. ईश्वर साधनेसाठी, आध्यात्मिक मनशांतीसाठी संगीत कलेचा वापर शतकानुशतके संपूर्ण जगभर सर्व धर्मांच्या माध्यमातून होत आलेला आहे.

समूहातून सामाजिकतेकडे हे संगीताचे विशेष आहे. गायन -वादन- नृत्य -नाटक- अभिनय यांचा एकत्रित मिलाप असलेला ग्रामीण भागातील सोंग हा जागरण कलाप्रकार म्हणजे सामाजिक व सांस्कृतिक एकतेचा उत्तम

अविष्कारच आहे. रात्ररात्र सगळा गाव एका ठिकाणी बसून सोंगात सहभागी होणे हे सांस्कृतिक एकतेचे द्योतकच आहे. धावपळीचे व स्पर्धेचे युग तसेच विभक्त कुटुंब पद्धती, माणसा-माणसांत वाढत चाललेला संकुचितपणा यामुळे शहरे कला-संस्कृती जोपासण्यास कमी पडतात. या उलट कला व संस्कृती जतन करण्याचे कार्य श्रम संस्कृती नांदत असलेल्या ग्रामीण भागात अधिक होत असलेले दिसून येते. संगीताची ही व्यापकता बघूनच उपदेश, संदेश, उद्बोधन, प्रबोधन करण्यासाठी संगीत या माध्यमाचा वापर अतिशय प्रभावीपणे होत आहे. अशा प्रकारेच 'स्वच्छ भारत मिशन' अंतर्गत समाजाचा प्रतिसाद मिळवण्यासाठी या मोहिमेत संगीत कलेला प्राधान्य दिलेले आपण बघतो.

महाराष्ट्रात वासुदेव, भारुड, गण, गौळण, तमाशा, गोंधळ, वाघ्या मुरळी, लोकगीत, लोकनृत्य या सर्व कलाप्रकारांना ग्रामीण मातीचा सुगंध आहे. या सर्व कला कष्ट करणाऱ्या माणसाला बळ व चेतना देतात. त्या माणसाला माणसाच्या, संगीताला संगीताच्या, संस्कृतीला संस्कृतीच्या आणि पर्यायाने समाजाला समाजाच्या अधिक जवळ आणतात. महाराष्ट्राची लावणी, पोवाडा, वासुदेव, गोंधळ, भजन, कीर्तन, राजस्थानचा गरबा, लुबर, मांड, सांजा, होलित्री तर मध्यप्रदेशचा बिरहा, फागा, रासतुडावन, आल्हा, ऋणगौर, बारामासी इत्यादी. आसामचे बिहू नृत्य, उत्तर प्रदेशातील भ्रमरगीत, होरी, रसिया, चैती, रासलीला कमाऊनी तर पंजाबचा भांगडा तसेच इतर प्रादेशिक संगीताचा उगम हा त्या त्या प्रदेशातील ग्रामीण भागातूनच झालेला आहे. या सर्व प्रकारच्या प्रादेशिक संगीत संवर्धनातूनच संगीताचे सामाजीकरण होत आलेले आहे. या युगामध्ये पारंपारिक संगीत ते आधुनिक संगीत या सर्वांशी माणूस जोडला गेला आहे. हे जोडणे वैयक्तिक व सामूहिक अशा दोन्ही स्वरूपातील आहे.

संगीत हे केवळ संगीत कलेपुरते मर्यादित नसून ते इतिहास, भूगोल, वैद्यकशास्त्र, गणित, विज्ञान, चित्रकला, वास्तुकला, शिल्पकला, इत्यादी शाखांशी संबंध दर्शवते.

शास्त्रीय संगीतातील विशिष्ट राग ऐकल्याने कॅन्सर, दमा इत्यादींसारखे आजार बरे व्हायला मदत होते. जनावरे

अधिक दूध देतात, झाडांची वाढ योग्य रीतीने होते, माणसाला मनःशांती मिळते हे विज्ञानाने सिद्ध झाले आहे. सिद्ध होते आहे. यावर अनेक संशोधनेही सुरु आहेत. उपरोक्त अनेक शाखांशी संगीताचा असलेला संबंध हा विस्तृत लेखनाचा विषय होऊ शकतो.

संगीतातून सामाजिक वैविध्यता प्रतिबिंबित होत असते. समाजात विविध प्रकारचे संगीत सातत्याने नांदत आलेले आहे, नांदते आहे व नांदत राहील.

उपसंहार- ग्रामीण भागातून उगम पावलेले संगीत आत्मसात करण्यास व शिकण्यास जागतिकीकरणामुळे अधिक सहजसोपे होत आहे. शास्त्रीय संगीत, लोकसंगीत, पाश्चात्य संगीत इतर सर्व प्रकारचे संगीत माणसाला आनंद देते, कधी जगण्याची उर्मी देते, कधी लढण्याचे बळ देते. माणसाचे श्रम, मानसिक ताणतणाव हलके करण्यास मदत करते. सांस्कृतिक व सामाजिक वारसा अधिक मजबूत करण्याचे कार्य संगीताने केले आहे. समूहातून संस्कृतीकडे आणि संस्कृतीकडून सामाजिकतेकडे नेणारे संगीत मानवी जीवनाचे एक महत्वाचे अविभाज्य अंग आहे. स्वच्छ भारत अभियानात अनेक ट्युन्स, अनेक गीते हे स्वच्छतेचा प्रचार प्रसार करण्यासाठी अतिशय उपयुक्त होत आहेत. कचरा संकलित करणाऱ्या घंटागाड्यांवर वाजणाऱ्या संगीतमय प्रबोधनातून स्वच्छतेचा संदेश अधिक रुजवण्याचे कार्य आपण दररोज अनुभवत आहोत. स्वच्छतेसाठी संगीत कलेचा अशा पद्धतीने उपयोग होणे हे संगीताला राष्ट्रीय कार्यात सहभागी करून संगीताचा गौरव करण्यासारखेच आहे.

संदर्भ-

1. संगीत शिक्षणाच्या विविध पद्धती- ना.द. कशाळकर.
2. हिंदुस्तानी संगीत- अशोक रानडे.
3. भारतीय संगीत का इतिहास- राम अवतार वीर.
4. संगीत आणि सौंदर्य- सुलभा ठकार.
5. संगीत शास्त्र विज्ञान- सुचेता बिडकर.
6. जागतिकीकरणाचे मृगजळ- सुलभा ब्रम्हे.
7. संगीत निबंधावली- लक्ष्मीनारायण गर्ग.